

LITERATURE AND MULTILINGUALISM IN THE
LOW COUNTRIES (1100-1600)

Q U E E S T E 22

2015 / 1

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Verborgen meertaligheid

De katholieke drukpers in de kerkprovincie Kamerijk (1560–1600)

VIOLET SOEN, ALEXANDER SOETAERT & JOHAN VERBERCKMOES

In de tweede helft van de zestiende eeuw vormde de kerkprovincie Kamerijk een bijzonder intrigerend contactpunt tussen Frankrijk en de Nederlanden.¹ De kerkprovincie ontstond in 1559 bij de algemene bisdommenhervorming in de Nederlanden en omvatte met de bisdommen Atrecht, Sint-Omaars, Doornik en Namen het grootste deel van de Franstalige gewesten van de Zeventien Provinciën. De regio hoorde politiek tot de Habsburgse Nederlanden, maar deelde de spreek- en correspondentietaal met Frankrijk. Deze ligging op de Frans-Habsburgse grens had belangrijke gevolgen op cultureel en politiek-religieus vlak. Politieke en intellectuele elites haalden er even vaak inspiratie uit Parijs als uit Brussel.² Bovendien groeide de kerkprovincie vanaf de late jaren 1560 uit tot een toevluchtsoord voor katholieke vluchtelingen uit Vlaanderen, Brabant, Engeland, Schotland, Ierland en Frankrijk.³ Hun aanwezigheid en de daaruit volgende contacten langs, over en doorheen grenzen versterkten het transregionale karakter van de streek.

Bijna gelijktijdig met de komst van katholieke vluchtelingen groeiden de steden Dowai, Bergen en Atrecht uit tot relatief succesvolle drukkerscentra. Lange tijd had de boekensector in de Franstalige gewesten moeite om uit de schaduw van Antwerpen te treden, en stopten initiatieven er voortijdig.⁴ De oprichting van een universiteit in Dowai in 1562 creëerde evenwel de structurele voorwaarde voor een permanente drukpers, die bovendien kon profiteren van de opkomst van een eigensoortige katholieke literatuur. Na afloop van het Concilie van Trente (1545–1563) begonnen katholieken immers hun voorzichtig herwonnen zelfbewustzijn te verspreiden via de drukpers, onder meer in de vorm van confessionele teksten (catechismus, brief, missaal, ...), devotietraktaten, kerkgeschiedenissen of controverseschriften.⁵ In de opkomende drukkerscentra van de kerkprovincie Kamerijk vormde het religieuze drukwerk, dat onder toezicht van kerkelijke censoren strikt binnen de grenzen van de katholieke leer werd gehouden, dan ook veruit het belangrijkste genre binnen de boekproductie.

1 Dit artikel ontstond binnen het door de auteurs uitgevoerde onderzoeksproject OT/2013/33 *The making of transregional Catholicism. Print culture in the ecclesiastical province of Cambrai (1559-1659)*, KU Leuven, Onderzoeksgroep Nieuwe Tijd (www.transregionalhistory.eu).

2 De boekproductie in Dowai, Atrecht of Bergen werd eerder beïnvloed door wat in Frankrijk (en vooral dan Parijs) dan in Antwerpen van de persen kwam: Labarre 1997, 652. Ook de lokale adellijke elites staken letterlijk en figuurlijk vaak de grens over naar Picardië of Parijs in hun zoektocht naar oplossingen voor de onrust in de Nederlanden: Soen 2012, 131–139.

3 Arblaster 2009, Descimon & Ruiz Ibáñez 2005, De Frenne 2010, Janssen 2014, Walker 2009.

4 Meeus 2013, 147–170; Pallier 1989, Aquilon 1989.

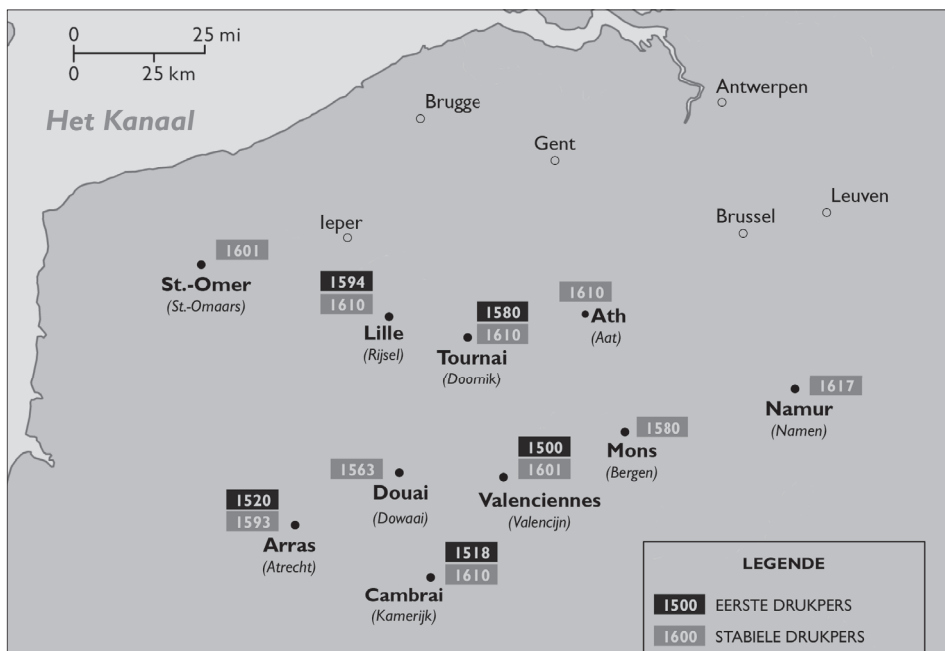
5 Soen en Knevel 2013, 15–19 en de verschillende bijdragen in deze bundel.

In het kader van dit themanummer over meertaligheid in de Lage Landen stelt zich de vraag in hoeverre en hoe de transregionale contacten in de kerkprovincie Kamerijk katholieke literatuur in meerdere talen bewerkstelligden. Dit zal in deze bijdrage worden onderzocht aan de hand van een nieuw gecompileerde database van ‘Kamerijks’ religieus drukwerk dat verscheen tussen 1563 en 1600.⁶ Na Trente bleef de katholieke kerk sowieso de voorkeur geven aan Latijn als taal van de liturgie en de sacramenten, waardoor religieuze literatuur doorgaans in deze *lingua franca* bleef verschijnen. Toch zal uit de eerste paragraaf blijken dat religieuze boeken in de volkstal – voor de kerkprovincie Kamerijk was dat het Frans – duidelijk aan belang wonnen. Een tweede deel documenteert de katholieke drukken in het Nederlands en het Engels die getuigen van de transregionale contacten in de coulissen van de boeksector. Een derde en laatste deel zal ten slotte erop wijzen dat de meertaligheid vooral ‘verborgен’ lag in het opvallend grote aantal vertalingen van Latijnse, Spaanse of Italiaanse religieuze literatuur dat op het einde van de zestiende eeuw verscheen. Zo werd reeds vóór 1600 de basis gelegd voor de indrukwekkende vertaalactiviteit en de grootschalige productie van Engelstalig drukwerk die zich in de kerkprovincie Kamerijk tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw zouden ontplooien.

De opkomst van een Latijnse en volkstalige drukpers

Terwijl de drukpers reeds in de jaren 1470–1480 verscheen in het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant, werd in de Franstalige provincies van de Nederlanden pas aan het begin van de zestiende eeuw voor het eerst gedrukt. In de eerste decennia van de eeuw vestigden zich drukkers in Valencijs, Kamerijk, Hesdin en Atrecht, maar geen enkele onder hen slaagde erin een bloeiende zaak uit te bouwen: na een aantal jaren stopten hun meer dan waarschijnlijk onrendabele persen. In vele steden duurde het tot het einde van de zestiende of het begin van de zeventiende eeuw vooraleer een nieuw atelier opende. Dowai was de uitzondering en kreeg al in 1563 een permanente drukpers. In de Henegouwse hoofdstad Bergen en de Artesische hoofdstad Atrecht kwam er respectievelijk in 1580 en 1593 een drukpers. In Rijsel, nochtans een belangrijk economisch centrum en hoofdstad van Waals-Vlaanderen, verbleven tussen 1594 en 1598 twee drukkers, maar daarna verdween de drukpers er opnieuw tot 1610. Sint-Omaars, ooit een belangrijk centrum voor de productie van handschriften, kreeg pas in 1601 een drukker, maar groeide daarna wel snel uit tot een aanzienlijk

⁶ In boekhistorische bijdragen werden de Franstalige provincies vaak vanuit het perspectief van Parijs of Antwerpen bekeken als een perifeer gebied. De *Belgica Typographica* vermeldt enkel drukken verschenen binnen de grenzen van het huidige België, waardoor de productie van Dowai en Atrecht niet is opgenomen. Door het laten vallen van die beperking kon het team van Andrew Pettegree in *Netherlandish Books* meer dan negenhonderd extra titels opnemen, zie Pettegree en Walsby 2011, dl. I, xi. De *Universal Short Title Catalogue* (USTC) beschrijft op dit moment het grootste aantal titels, al is exhaustiviteit quasi onmogelijk. Binnen de database van het lopend onderzoeksproject – die na afloop beschikbaar wordt via www.odis.be – is er voor geopteerd om de titels die in de USTC als kenteken *religious* met zich meekregen op te nemen en die vervolgens aan te vullen met een aantal titels uit andere genres met een religieus onderwerp. In totaal heeft ongeveer 40% van alle drukken gepubliceerd in de kerkprovincie Kamerijk tussen 1563 en 1600 een religieus onderwerp.

Verspreiding van de drukpers in de Franstalige Nederlanden (De data verwijzen naar het admissieoctrooi van de drukker of, indien dat niet bewaard is gebleven, naar het jaar vermeld op de eerste bekende editie in een stad. De datum van de permanente pers verwijst naar de (herop)start van een onafgebroken pers in de stad). Afb. vervaardigd door Alexander Soetaert.

drukkerscentrum, vooral dankzij de aanwezigheid van de Engelse jezuïeten. In Doornik en Kamerijk kwam de drukpers pas op dreef vanaf 1610 en de Namenaars bleven tot 1617 op een drukker wachten.⁷

De invloed van Antwerpen op de drukkerssector in de rest van de Nederlanden is natuurlijk een voor de hand liggende verklaring voor de vertraagde opkomst van de drukpers in het zuiden van de Nederlanden. In de jaren 1520 steeg het aandeel van het Brabantse drukkerscentrum in de totale boekproductie van de Nederlanden van 30 tot meer dan 60 procent. In het volgende decennium zou dat percentage zelfs oplopen tot 70 procent.⁸ Een drukkersatelier oprichten in een kleinere stad, waar het moeilijker was om financiers of potentiële auteurs te vinden, was allesbehalve aantrekkelijk. Bovendien was zo goed als alle literatuur in groten getale beschikbaar in Antwerpen.⁹ Daarnaast mag ook de invloed van de Franse drukkerscentra, met Parijs voorop, niet worden vergeten. Voor de Parijse boeksector waren de Franstalige provincies van de Nederlanden evengoed een afzetmarkt. De Parijse boekhandelaar Guillaume Godard, bijvoorbeeld, had in 1545 schuldenaars in Rijsel, Atrecht, Dowaai, Bergen en Doornik.¹⁰

⁷ Voor een goed overzicht: Labarre 1997, 652.

⁸ Pettegree 2011, 9-10.

⁹ Meeus 2013, 155, 156 en 162-164 en Pettegree 2008.

¹⁰ Parent 1974, 146 en 214. Andere voorbeelden op de kaarten tegenover p. 150, 152, 166, 208, 212 en 214.

Ten slotte is het plausibel dat ontwikkeling van Dowaaï tot een relatief succesvol drukkerscentrum in de tweede helft van de zestiende eeuw de komst van drukpersen in naburige steden heeft afgeremd.¹¹ Dowaaï, in het uiterste zuiden van het graafschap Vlaanderen, had die voorsprong uitsluitend te danken aan de oprichting van een universiteit in de jaren 1559–1562. Na decennialange discussies over de vraag of er al dan niet een universiteit moest komen in de Franstalige gewesten (en in welke stad dat dan moest zijn) en hevige weerstand vanuit Leuven, stemde Filips II er in 1559 mee in om een nieuwe instelling op te richten in Dowaaï. Al snel bleek dat de universiteit de aanwezigheid van een drukker vereiste.¹² Eerst moest de stad een Leuvense drukker onder de arm nemen om het nieuws van de oprichting wereldkundig te maken en begin 1563 werd samengewerkt met een Parijse drukker.

Nadat de stadsmagistraat de oprichting van de universiteit in goede banen had geleid, ging hij op zoek naar een drukker. Aanvankelijk zocht het stadsbestuur die in Leuven, waar ook de meeste professoren waren gevonden. Na een mislukte poging om Jan Bogart (Boogaerts) uit de Brabantse universiteitsstad weg te halen, werd Jacques Boscard (Bosschaert) uit Antwerpen aangetrokken. De stadsmagistraat dekte de kosten van zijn vestiging, nam alle schulden op zich en schonk hem een locatie om zijn zaak te vestigen. In 1564 opende Louis de Winde (Lodewijk Van de Winde), ook uit Antwerpen, een tweede drukkerszaak in Dowaaï. Overtuigd door de duurzame markt rond de nieuwe universiteit en de steun van de stad kwam Jan Bogart in 1574 uiteindelijk toch naar Dowaaï, al behield hij ook zijn vestiging in Leuven. In 1590 verhuisde de Antwerpenaar Balthazar Bellere (Bellerus) naar Dowaaï. Alle drukkers vestigden zich in de Dowaaïse *Rue des Corbeaux*, in de nabijheid van de universiteitsgebouwen. Sommige drukkers hadden, naast hun ambacht als drukker, ook officiële posities aan de universiteit.¹³

De verstrengeling tussen de drukkerssector en de universiteit blijkt sterk uit de productie van religieus drukwerk in de jaren 1560 en 1570. In hun eerste jaren publiceerden de drukkers uit Dowaaï vooral het werk van universiteitstheologen, zoals van de Fries Epo Boëtius, de Engelsman Thomas Stapleton en de Zeeuw Matthaeus Galenus. Het mag dus niet verbazen dat in deze periode vooral in het Latijn werd gedrukt. Ongeveer zeventig procent van alle religieuze literatuur die Boscard drukte tussen 1563 en 1580 was in het Latijn.¹⁴ Bij zijn collega-drukker De Winde lag dat aandeel tussen

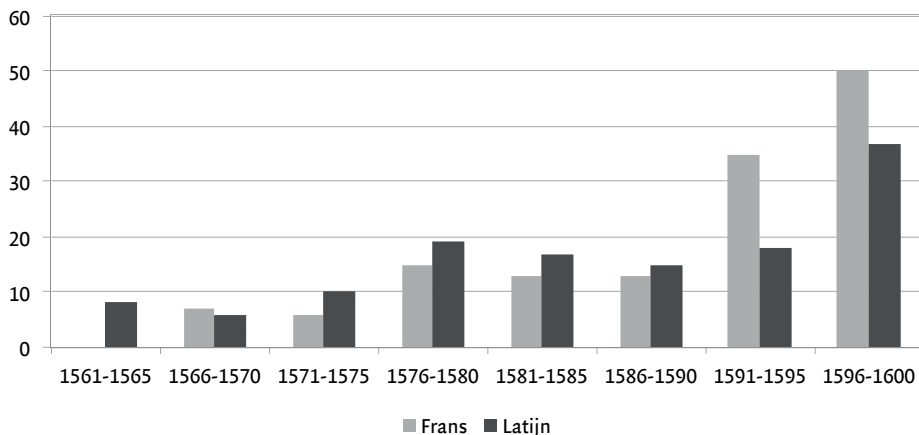
11 Rijkselse auteurs lieten bijvoorbeeld werken drukken in Dowaaï en hetzelfde geldt voor auteurs uit Valencijn, Doornik en Kamerijk. De USTC brengt voor Dowaaï ongeveer 630 drukken bijeen gepubliceerd tussen 1563 en 1600, dat zijn er 80 meer (vooral pamfletten en eenbladdrukken) dan Labarre opnam in zijn repertorium en aangeeft in zijn bijdrage over Rijsel (Labarre 1997, 652).

12 De geschiedenis van de oprichting van de universiteit wordt tot in de details beschreven bij Cardon 1892, de rol van de jurist (en latere bisschop van Doornik) Jean Vendeville bij Soen 2010, 43–46, de selectie van de professoren bij Löwe 1999, 144–151 en Löwe 2003, 60–63.

13 Over de relatie tussen universiteit en drukpers, zie Cardon 1892, 531–534. Boscard was portier van de universiteit en De Winde was als promotor betrokken in alle conflicten over jurisdictie tussen de universiteit en de stad en stelde bijvoorbeeld een onderzoek in als een suppoost van de universiteit om het leven kwam (Cardon 1892, 234–235). In Dowaaï waren alle drukkers suppoost van de universiteit, waardoor ze onder haar jurisdictie vielen (vgl. met Delsaerd 2001, 116 voor Leuven).

14 Op een totaal van dertien drukken waren er negen in het Latijn, drie in het Frans en twee in het Nederlands.

Franse en Latijnse drukken in Dowaaï (1561-1600)

1564 en 1575 ongeveer even hoog.¹⁵ Naast werken van theologen verschenen vanaf de jaren 1580 steeds meer teksten van geestelijken uit stad en regio en katholieke vluchtelingen uit Engeland en Vlaanderen. Met de komst van Bellere in 1593 kwamen er uitgaven van bijvoorbeeld de Nijmeegse jezuiet Petrus Canisius en de middeleeuwse theoloog Thomas van Cantimpré, ooit nog suffragaanbisschop van Kamerijk. Bellere trok bovendien volop de kaart van de Franstalige literatuur, terwijl concurrent Bogart ongeveer evenveel Latijnse als Franse boeken drukte.¹⁶ Zo kwam het dat het aandeel van Franse (51%) en Latijnse (47%) literatuur in de tweede helft van de zestiende eeuw even groot was. In de laatste decennia van de eeuw zetten drukkers steeds sterker in op literatuur in de volkstaal.

In tegenstelling tot Dowaaï was Bergen, de hoofdstad van het graafschap Henegouwen, geen voornaam intellectueel centrum. Bij de bisdommenervorming van 1559 had de stad evenmin een bisschopszetel weten te verwerven. Vanuit de kringen rond het stedelijke *Collège de Houdain* (gesticht in 1544) en de lokale clerus groeide in de jaren 1570 wel de vraag naar religieuze literatuur, maar die was waarschijnlijk niet voldoende groot om een drukpers levensvatbaar te maken. Lokale boekhandelaars kochten vooralsnog hun handelswaar aan bij Antwerpse drukkers. In 1579 besliste de stadsraad om koning Filips II toelating te vragen voor de installatie van een drukpers.¹⁷ De zaak kwam in een stroomversnelling toen gouverneur-generaal Alexander Farnese in 1580 besliste om vanuit Bergen zijn strijd tegen de calvinistische stadsrepublieken in Vlaanderen en Brabant voort te zetten. Nog hetzelfde jaar verhuisde de Leuvense drukker Rutger Velpius naar Bergen. Door het drukken van zowel Franse als Latijnse pamfletten stelde hij zich in de volgende jaren volledig ten dienste van de koninklijke partij in de Opstand.¹⁸

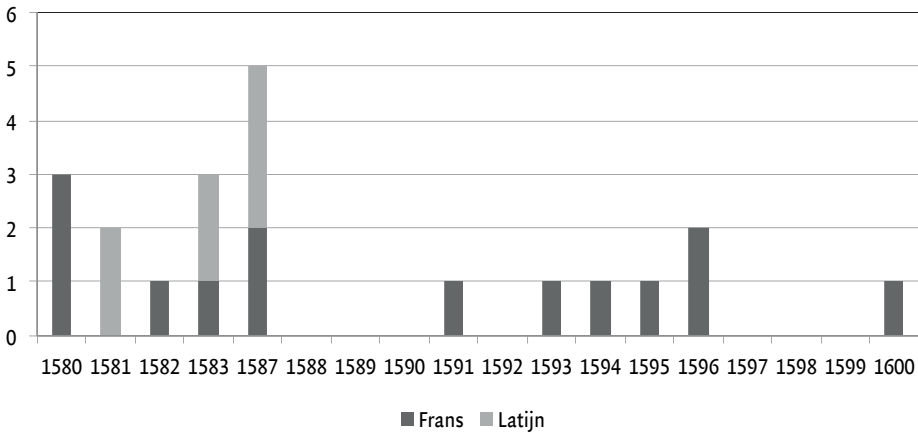
¹⁵ Hier gaat het om achttien Latijnse drukken, zes Franse, twee Nederlandse en één Engelse.

¹⁶ Bogart drukte 78 Franse, 71 Latijnse en één Nederlandse editie; Bellere 35 Franse en 23 Latijnse.

¹⁷ Federinov 2004, XVI.

¹⁸ Stensland 2012, 97-101.

Religieus drukwerk in Bergen (1579–1600)

Met Velpius' komst naar Bergen was dus nog niet voldaan aan de lokale vraag. De drukker verbond zijn lot met Farnese en trok in 1585 met de landvoogd mee naar Brussel om er hofdrukker te worden. Dankzij de financiële tussenkomst van de stad kon boekhandelaar Charles Michel in 1586 een nieuwe drukkerij opstarten, waarna hij twintig jaar lang de enige drukker in de stad bleef.¹⁹ Michel publiceerde meteen vier Latijnse teksten die alle verband hielden met het tweede provinciaal concilie van Kamerijk. Die vergadering werd in 1586 in Bergen gehouden omdat metropool Kamerijk in handen was gevallen van Franse soldaten en aartsbisschop Louis de Berlaymont vervolgens zijn toevlucht had genomen tot de Henegouwse hoofdstad.²⁰ Na 1586 drukte Michel uitsluitend religieuze literatuur in het Frans, waaronder werk van François Buisseret, vicaris-generaal van het aartsbisdom Kamerijk, en andere geestelijken uit de omgeving. Daarnaast publiceerde hij ook vertalingen van Spaanse en Italiaanse literatuur, die eerder al in Parijs of Dowaaï waren verschenen. Samen met de Dowaaïse drukkers vond Michel dus stilaan de weg naar een publiek voor religieus drukwerk in de volkstaal.

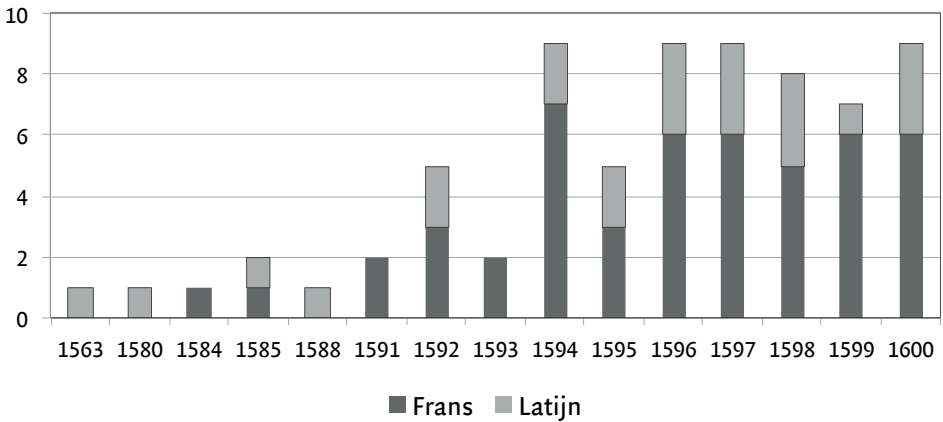
Eenzelfde evolutie, ten slotte, deed zich voor in Atrecht. In de Artesische hoofdstad werd Guillaume de la Rivière (1548–1627), een neef van Plantijns echtgenote Jeanne Rivière, de eerste succesvolle drukker. Nadat hij lange tijd in Antwerpen had gewerkt, onder meer in de *Officina Plantiniana*, stichtte De la Rivière in 1591 een nieuw atelier in Atrecht.²¹ Hij richtte zich eerst vooral op het herdrukken van edities uit Parijs en Lyon, maar na verloop van tijd vond hij ook auteurs van volkstalig werk onder de lokale geestelijkheid. Vooral van de Atrechtse priester Guillaume Gazet (1554–1612), de eveneens uit Atrecht afkomstige Jacques Bourgeois († 1600) en de in Bergen ge-

¹⁹ Federinov 2004, XIV–XXV biedt een overzicht van de geschiedenis van de drukpers in Bergen met talrijke referenties.

²⁰ Ruiz Ibáñez 2003, 228 en Ruiz Ibáñez 2000.

²¹ Zie over de Atrechtse drukpers en la Rivière: Labarre 1983. Voor de komst van De la Rivière gaven Atrechtse boekhandelaars regelmatig boeken uit die ze onder meer lieten drukken in het nabije Dowaaï.

Religieus drukwerk in Atrecht (1563–1600)

boren Philippe Bosquier (1562–1636) verschenen religieuze drukken in het Frans.²² Daarnaast publiceerde De la Rivière vóór 1600 nog vijftien Latijnse drukken, waaronder bijvoorbeeld een brevier voor het bisdom Atrecht en werk van enkele plaatselijke kanunniken.²³ Hoewel religieuze literatuur in het Frans duidelijk een centrale plaats innam in zijn catalogus, zag Guillaume de la Rivière dus nog steeds een markt voor religieus drukwerk in het Latijn, in het bijzonder dat verzorgd door lokale auteurs.

De productie van volkstalig religieus drukwerk werd steeds belangrijker. Binnen dit segment zetten de drukkers in de kerkprovincie onder meer in op collecties preken, heiligenlevens en boeken over de passie van Christus, mariale devotie of de sacramenten (biecht, communie). Met een groot volkstalig aanbod konden ze nieuwe groepen klanten en lezers – die misschien het Latijn niet beheersten – bereiken. De talrijke reguliere en seculiere geestelijkheid van de Habsburgse Nederlanden vormde een eerste, maar zeker niet de enige groep lezers. Heel wat exemplaren van deze drukken zijn bewaard gebleven in bibliotheken van kloosters, abdijen of jezuïetencolleges. Uit handgeschreven notities in de boeken blijkt soms dat een exemplaar door een bepaalde monnik of kloosterzuster werd gebruikt.²⁴ De adel en stedelijke geletterde middengroepen waren eveneens consumenten van deze literatuur, daarvan getuigen opdrachten en lofredes in de boeken en andere, beperkte indicaties. De Franse edities uit Dowaaï, Atrecht en Bergen werden ook supraregionaal verspreid. Veel

²² Gazet was priester van de parochie Sint-Maria-Magdalena te Atrecht en kanunnik in Ariën-aan-de-Leie, zie Aubert 1984. Voor Jacques Bourgeois, provinciaal van de Orde van de Heilige Drie-Eenheid, zie Foppens 1739, dl. I, 504. Een uitgebreide bio-bibliografie van de recollect Philippe Bosquier, die omstreeks 1590 door Artesië trok als prediker, is te vinden bij De Troeyer 1977.

²³ Het betreft André Herby, Robertus Obrizius († 1584) en Jan Wauters van Vieringen.

²⁴ Lang niet alle monniken of zusters kenden Latijn, waardoor volkstalige boeken ook voor hen zeer nuttig bleven, zoals onder meer in het voorwoord van volgend boek wordt betoogd: *Livre traitant de l'estat des religieux escript en Latin passe 740. ans par vn nommé Idiota* (vert. Sulpice Du Pré), Doyay: Iean Bogart, 1592, 'Le traducteur au lecteur' (USTC 19084).

exemplaren bleven immers bewaard in de bibliotheken van Vlaamse en Brabantse religieuze instellingen en wellicht waren de Kamerijkse drukken beschikbaar in Franse boekhandels.

Talen van het religieus drukwerk in de kerkprovincie Kamerijk (1560-1600)²⁵

Stad	Frans	Latijn	Nederlands	Engels	Totaal
Dowaai	139	131	5	1	276
Atrecht	48	23	0	0	71
Bergen	14	8	0	0	22
Kamerijk	6	5	0	0	11
Rijsel	0	2	0	0	2
Totaal	207	169	5	1	382

Het voorlopig uitblijven van een meertalige drukpers

In de zestiende eeuw vormden meertalige drukkerscentra als Bazel en Antwerpen de spil voor een levendig intellectueel verkeer. De reputatie van Antwerpen als meertalig en mondiaal drukkerscentrum werd recent nog onder de aandacht gebracht. De drukkers publiceerden er niet alleen werken in het Latijn, Grieks, Hebreeuws, Nederlands, Frans, Engels, Spaans en Portugees, maar lieten die ook circuleren tot in alle uithoeken van de Spaans-Habsburgse monarchie, van Amerika tot Azië.²⁶ Terwijl Antwerpen zich ontwikkelde tot een ‘polyglotte metropool’, was de drukpers in de zuidelijke provincies van de Habsburgse Nederlanden aanvankelijk slechts in beperkte mate meertalig.²⁷ Op een aantal edities in het Nederlands en één titel in het Engels na, verschenen in de opkomende drukkerscentra vrijwel uitsluitend Latijnse en Franse boeken.²⁸ Daarom stellen we ons in dit deel de vraag waarom in deze regio, die nochtans over heel wat transregionale connecties beschikte, geen meertalige productie tot stand kwam wat betreft religieus drukwerk. Daarom wordt eerst ingegaan op een aantal in Dowaai verschenen Nederlandstalige drukken. Daarna wordt gezocht naar een verklaring voor het tijdelijk uitblijven van een Engelstalige output in de tweede helft van de zestiende eeuw, terwijl de regio wel een sterke Engelse katholieke aanwezigheid kende.

Drukkers als Boscard, De Winde, Bogart of Velpius waren alle afkomstig uit Antwerpen of Leuven en beheersten het Nederlands. Sommigen onder hen hadden in de

²⁵ Ook edities die verschenen op naam van boekhandelaars in Atrecht of Kamerijk, maar niet door hen werden gedrukt, zijn in deze tabel opgenomen.

²⁶ Thomas en Stols 2009.

²⁷ De term ‘polyglotte metropool’ komt van De Nave 2009, 46.

²⁸ Volgens de *Bibliografía aragonesa* zou er in 1599 in Dowaai ook een Spaanstalig werk verschenen zijn (met name *Oratorio de religiosos* van Antonio de Guevara, USTC 441602), waarvan geen enkel exemplaar bekend is (zie Sanchez 1991, dl. I, 220). Heel waarschijnlijk wordt hier verwezen naar de Franse vertaling van het werk door Paul du Mont, die in 1599 verscheen bij Bogart. Deze titel is dus hoogstwaarschijnlijk ten onrechte opgenomen in *Iberian books* en de USTC.

Brabantse drukkerscentra al heel wat Nederlandstalige literatuur op hun persen gelegd. Na hun verhuizing naar de Franstalige gewesten zouden ze dat niet langer doen: de ambitie om vanuit het deze regio Nederlandstalig drukwerk aan te leveren voor de Vlaamse of Brabantse boekenmarkt ontbrak volledig.²⁹ De vijf Nederlandse titels die tussen 1566 en 1580 in Dowaaï verschenen, kwamen dan ook voort uit – en waren overduidelijk gericht op – de middens van katholieke vluchtelingen uit Vlaamse en Brabantse steden die hun woonplaats ontvlucht waren na het aantreden van een calvinistisch stadsbestuur.³⁰ Kort na 1580 keerden de meesten terug naar hun thuisstad, waarna de persen in de kerkprovincie Kamerijk nog maar zelden zouden worden ingezet voor het drukken van Nederlandse edities.³¹

In 1566 verscheen bij Lodewijk de Winde een boek getiteld *Theorien ende gheestelike contemplatien*, geschreven door de van Walcheren afkomstige theoloog Matthaeus Galenus (1528–1573).³² Na zijn studies in Leuven en een kort professoraat in Dillingen, werd Galenus naar Dowaaï gehaald als opvolger van de Engelsman Richard Smyth, de eerste hoogleraar Heilige Schrift aan de pas opgerichte universiteit.³³ Galenus was lang niet de enige van oorsprong Nederlandstalige theoloog die een carrière zou uitbouwen aan de theologische faculteit. Toch was hij de enige die ook in het Nederlands publiceerde. Zijn collega's hielden het op Latijnse en bij uitzondering ook Franse werken. In zijn voorwoord stelde Galenus dat hij zijn werk eerst in het Nederlands had geschreven, waarna het door toedoen van Antonia van Bourgondië, Vrouwe van Abencourt (aan wie de opdracht ook was gericht), in het Frans werd vertaald door de Dowaaïse stadsclerk Paul du Mont.³⁴ De Franse editie verscheen pas in 1567, het jaar waarin De Winde ook een tweede Nederlandse uitgave bezorgde. Behalve deze twee edities zou De Winde, nochtans van Antwerpse afkomst, geen religieus drukwerk in het Nederlands meer produceren.

Meer dan tien jaar later, in 1578, verscheen een tweede Nederlandstalig boek in Dowaaï: *Die verclaringhe ende verworpinghe van het valsch verstant*, geschreven door de Franzen Matthieu de Launoy en Henri Pannetier. De titelpagina vermeldde duidelijk *nu*

²⁹ Labarre 1979, 31–32.

³⁰ De katholieke vluchtelingen werkten samen met lokale drukkers, in tegenstelling tot de situatie in Emden waar protestantse vluchtelingen in eerste instantie een beroep deden op drukkers uit de eigen vluchtelingengemeenschap, zie Pettegree 1992, 101.

³¹ In zijn bibliografie citeert Duthilloeul (1854, dl. II, 135–136) twee Nederlandse drukken van de Doornikse edelman en kanunnik Nicolas de Formanoir die in 1580 zouden zijn gedrukt bij Jacques Boscard, maar waarvan verder elk spoor ontbreekt. Hoewel Formanoir wel banden had met Dowaaï (zie Paquot 1765–1770, dl. I, 456; Plouvain 1821, 307; Plouvain 1828, 192 en De Reiffenberg 1845, 29–30), dateert het enige bewaarde werk van hem uit 1605. Als deze Nederlandse drukken hebben bestaan, dan lijkt een band met de Nederlandstalige vluchtelingen waarschijnlijk.

³² Matthaeus Galenus, *Theorien ende Gheestelike contemplatien, ofte bedietselen vande[n] goddelijcken dienst: te weten der Missen, Vesperen, Completen, vigilien ... der leecken breuier ghenaeamt*. Dovay: Loys van Vvinde, 1566 (USTC 430500).

³³ Over Galenus, zie: Molhuysen 1918 en Salembier 1920.

³⁴ Albert Labarre (Labarre 1979, 33) vermoedde dat de *Theorien* eerst in het Frans waren verschenen, maar de opdracht van de eerste druk uit 1566 spreekt dat tegen. Tweede editie: Matthaeus Galenus, *Theorien ende gheestelike contemplatien, ofte bedietselen ende den sin vande goddelijcken dienst*. Dovay: Loys van Vvinde, 1567 (USTC 441362). Franse editie: Matthaeus Galenus, *Prieres et consyderations Pour assister, & entendre au seruire Diuin, es assemblées des Chrestiens Catholiques*. Dovay: Loys de Vvinde, 1567 (USTC 12621); tweede editie in 1568 (USTC 16621). Du Mont baseerde zich hiervoor op een Latijnse versie die door Galenus zelf was gemaakt, maar waarvan geen exemplaar bekend is en waarvoor niet zeker is of ze ooit in druk is verschenen (Galenus, *Theorien* (1566), iii).

corts overgezet in onse Nederlantsche tale, maar gaf geen informatie over de vertaler(s). Meer dan waarschijnlijk moeten die worden gezocht onder de katholieke vluchtelingen die, sinds omstreeks 1576 veel Vlaamse en Brabantse steden onder calvinistische heerschappij waren gekomen, een onderkomen hadden gevonden in Dowaaï.³⁵ Niet alleen de taal, maar ook de situatie waarin de auteurs van *Die verclaringhe* op dat moment verkeerden, sloot immers nauw aan bij het verhaal van de vluchtelingen in Dowaaï. In een vorig leven waren zowel Launoy als Pennetier hervormde predikanten, maar sinds hun bekering tot het katholicisme waren ze op de vlucht, uit vrees voor hugenootse wraakacties.³⁶

Enkele jaren na de stichting van de universiteit werd Dowaaï eveneens een aantrekkelijk vluchtoord voor Engelse katholieken. Nadat eerst Engelse professoren als Richard Smyth en Thomas Stapleton kwamen doceren aan de theologische faculteit, richtte de latere kardinaal William Allen in 1568 een Engels college op in de stad. De nieuwe instelling moest voorzien in de opleiding van priesters voor de Engelse missie. Heel wat Engelse vluchtelingen, die eerst in Leuven waren aanbeland, verhuisden in de volgende jaren naar de universiteitsstad in het zuiden. Hun aanwezigheid vertaalde zich echter niet in de massale productie van Engels drukwerk, dat nochtans van vitaal belang was voor het Engelse katholicisme. Omdat het voor katholieke priesters steeds moeilijker werd om aan zielzorg te doen op de Britse Eilanden werden boeken een uitstekend vervangmiddel.³⁷ In 1576 legde De Winde weliswaar een boek van de Engelse katholieke theoloog Richard Bristow op zijn persen, maar nader beschouwd deed hij dat enkel in opdracht van John Fowler, een Engelse drukker die op dat moment vanuit Antwerpen opereerde. Theologen zoals Smyth en Stapleton kozen ervoor om te publiceren in het Latijn en niet in het Engels. Stapleton, die zich in zijn Leuvense jaren nog van het Engels had bediend om zich te richten tot zijn landgenoten binnen de anglicaanse staatskerk, schakelde rond deze tijd zelfs opnieuw over naar het Latijn, omdat hij met de onderwerpen die hij nu behandelde, mikte op een internationaal publiek.³⁸

Dat volstaat echter niet om te verklaren waarom in Dowaaï, dat zich nochtans ontpopte tot een belangrijk centrum voor Engelse katholieken, nauwelijks Engels drukwerk werd geproduceerd. In Rouen, Parijs, Lyon, Leuven en vooral Antwerpen werden in de late zestiende eeuw wel honderden Engelse religieuze boeken gedrukt.³⁹ Bovendien werd Dowaaï vermeld op de titelpagina's van boeken gedrukt op clandestiene persen in Engeland. Tussen 1575 en 1600 werd de stadsnaam op zijn minst elf maal gebruikt in gefingeerde drukkersadressen. Het vermelden van Dowaaï op de titelpagina riep bij de katholieken in Engeland – voor wie deze boeken in hoofdzaak waren bedoeld – waarschijnlijk meteen de associatie op met de Engelse vluchtelingengemeenschap op het continent en in het bijzonder met Allens college in Dowaaï.

35 Zie over hen: Janssen 2014, 61-66. Wegens de aanwezigheid van onder meer de Raad van Vlaanderen liet Farnese tussen 1579 en 1584 in Dowaaï ook 25 edicten en ordonnanties drukken in het Nederlands, zie Labarre 1979, 34-37.

36 Kleykens 2014, 41-42.

37 Walsham 2000.

38 François 2013, 44-45.

39 Zie voor respectievelijk Leuven en Antwerpen: Coppens 1993 en Imhof, Tournoy en De Nave, 1994.

De vermelding *Doway* of *Duaci* kan tegelijkertijd ook gezien worden als een waarmerk, waarmee clandestiene drukkers duidelijk maakten dat het om katholieke literatuur ging, die uit de kringen van katholieke vluchtelingen op het continent kwam. Het valse adres hielp op die manier om boeken aan te prijzen bij het katholieke publiek: het maakte deel uit van de commerciële strategie van de drukkers. Het ontbrak Dowai dus allesbehalve aan potentieel om uit te groeien tot een belangrijk Engels-talig drukkerscentrum. Waarom gebeurde dat dan niet?

De verklaring ligt waarschijnlijk in de politieke onrust die Dowai kende tijdens de Nederlandse Opstand. Begin februari 1578 besliste de staatse stadhouder om alle jezuïeten en Engelsen uit de stad te bannen. Toen de stadsmagistraat weigerde hiermee akkoord te gaan, werd een volledige vernieuwing van het stadsbestuur geforceerd.⁴⁰ De nieuwe magistraat bekrachtigde het besluit om de jezuïeten en Engelse vluchtelingen de stad uit te zetten. Op 22 maart vertrok het Engelse College naar Reims, waar het op de welwillende steun van het katholieke adellijke geslacht Guise kon rekenen.⁴¹ Het eerste deel van de beroemd geworden *Douay-Rheims Bible*, een Engelse katholieke vertaling van het Nieuwe Testament, verscheen vervolgens in 1582 bij de Reimse drukker Jean de Foigny.⁴² Het project van de Bijbelvertaling dateerde echter al van voor het vertrek uit Dowai. In 1578 erkende uiteindelijk ook William Allen, die lange tijd niet gewonnen was voor volkstalige Bijbels, dat de situatie stilaan een Engelse katholieke vertaling noodzaakte.⁴³ Omstreeks 1578 werd de nieuwe vertaling dus volop voorbereid in Dowai, en zou bijgevolg in een andere samenloop van omstandigheden misschien daar zijn gedrukt.

De verhuizing van de Engelse drukker John Fowler uit Antwerpen naar Dowai, die rond diezelfde tijd plaatsvond, paste meer dan waarschijnlijk in dit Bijbelproject. In 1576 ondernam Fowler al een eerste reis naar Dowai en in de zomer van 1577, enkele maanden voor de Engelsen de stad moesten verlaten, was hij in de weer met het verhuizen van zijn drukkersuitrusting. Gezien de politieke evolutie kon hij uiteindelijk slechts acht maanden blijven, waarna hij het Engels College volgde naar Reims.⁴⁴ Later trok hij door naar Namen om er zich aan te sluiten bij de troepen van landvoogd Don Juan. Nadat Fowler in 1579 overleed in het legerkamp in de heuvels rond Namen, keerde zijn weduwe Alice terug naar Dowai. Zij zou er tot 1602 actief blijven in de boekhandel, maar gaf geen enkel Engelstalig boek uit.

Hoewel de orde al in september 1578 werd hersteld in Dowai, bleef het Engels college uiteindelijk tot 1593 in Reims. De keuze voor Reims was vooral bepaald door de familiebanden tussen het adellijke geslacht Guise en de Stuarts. Als patroonheren voorzagen de kardinalen Lodewijk I en II Guise in de financiële noden van de Engelse vluchtelingen. De Guise-plannen voor een invasie in Engeland (de zogenaam-

⁴⁰ Duquenne 2010, 53-55. Het verhaal van de jezuïeten bij: Poncelet 1927, I, 315-320.

⁴¹ Een deel van de studenten en docenten trok verder door naar Rome, maar Reims bleef tot 1593 de officiële vestigingsplaats van het college.

⁴² Het Oude Testament verscheen pas in 1609 bij Laurence Kellam in Dowai. De betekenis van deze Bijbelvertaling wordt uitgelegd bij Walsham 2003.

⁴³ Walsham 2000, 97.

⁴⁴ Fowler kwam volgens de *Douay College Diaries* aan op 3 augustus 1577 en verliet de stad samen met de leden van het Engels College op 22 maart 1578. Schrickx 1976, 37-41 en Coppens 1993, 18-20.

de Throckmorton Plot), hielden de Engelsen in Reims. Pas in 1593, enkele jaren na de moord op kardinaal Lodewijk II de Guise (1588), keerde het Engelse college terug naar haar eerste vestigingsplaats.⁴⁵ De politieke onrust in 1578–1579 vertraagde de ontwikkeling van een Engelse drukpers uiteindelijk met enkele decennia. Het duurde uiteindelijk nog tot na 1600 vooraleer Dowaii en Sint-Omaars, waar in 1593 een Engels jezüetencollege was gesticht, uitgroeiden tot belangrijke drukkerscentra voor het Engelse katholicisme. In een kleine dertig jaar tijd verschenen daarna honderden Engelse drukken, waaronder vele vertalingen van Spaanse, Italiaanse en Franse literatuur.⁴⁶

Vertalingen: verborgen meertaligheid

Toch kwam aan het einde van de zestiende eeuw de markt voor volkstalige religieuze literatuur in de kerkprovincie Kamerijk reeds tot volle ontwikkeling. Het aantal publicaties in de volkstaal in Atrecht en Dowaii nam toen sterk toe, onder meer door volkstalige manuscripten van auteurs uit de regio. Bovendien probeerden Bogart en Bellere in Dowaii en La Rivière in Atrecht hun Franstalige aanbod verder op te drijven door in te zetten op het drukken van vertalingen. Van de tweehonderd Franse drukken die tussen 1562 en 1600 in de kerkprovincie verschenen, was maar liefst zestig procent een vertaling.⁴⁷ In de boekproductie van enkel Dowaii in de jaren 1590 was zelfs meer dan acht op de tien Franse drukken vertaald uit het Latijn, Spaans of Italiaans.⁴⁸ De opkomst van religieuze literatuur in de volkstaal was met andere woorden in sterke mate te danken aan de publicatie van katholieke literatuur in vertaling.

In deze grote vertaalnijverheid ligt dan ook een meertaligheid ‘verborgen’. De drukkers uit het zuiden van de Habsburgse Nederlanden waren daarbij ongetwijfeld geïnspireerd door de ontwikkelingen op de Franse boekenmarkt. Parijs en Lyon waren in de loop van de zestiende eeuw in de ban geraakt van vertalingen uit het Italiaans en het Spaans. Bijna professionele vertalers beperkten zich niet tot het vertalen van het origineel, maar probeerden het ook te verbeteren: ze emuleerden de originele Spaanse of Italiaanse tekst om hun eigen literair talent en de mogelijkheden van de Franse taal te illustreren. Nadat eerst vooral literair werk was vertaald, stortten de Franse vertalers zich op het einde van de eeuw op het vertalen van Spaanse en Italiaanse auteurs zoals de Italiaanse kapucijn Mattia Bellintani (da Salo), de Spaanse dominicaan Luis de Granada of de eveneens Spaanse hofpredikant Antonio de Guevara.⁴⁹ Vooral Jan Bogart en Balthazar Bellere zagen een kans om deze vertalingen ook in de Nederlanden te verspreiden.

⁴⁵ Balsamo 2010, 94–98, Balsamo 2003, 316–320 en Carroll 2009, 242–255.

⁴⁶ Veel werken van Zuid-Europese auteurs verschenen al vanaf de jaren 1580 in Franse vertaling. De Engelse vertalingen verschenen iets later en aangezien het Frans een intermediaire taal vormde tussen het Italiaans/Spaans en het Engels was dat wellicht geen toeval, Burke 2000, 27.

⁴⁷ 128 vertalingen op 207 Franse drukken.

⁴⁸ 73 vertalingen op een totaal van 87 Franse edities.

⁴⁹ Zie hierover Balsamo 2009 en Dechaud 2014.

Heel wat Atrechtse en Dowaaise edities uit de jaren 1590 waren bijgevolg heruitgaven van Parijse of Lyonese edities. De drukkers uit de kerkprovincie Kamerijk konden vrij eenvoudig de Franse edities overnemen en hoefden geen rekening te houden met eventuele Franse octrooien (privileges) omdat ze zich bevonden aan de andere kant van de grens, in de Nederlanden. In sommige gevallen vroegen de drukkers bij de Geheime Raad in Brussel zelfs een nieuw privilege aan, dat hen het alleenrecht verschafte op de verspreiding over de hele Habsburgse Nederlanden.⁵⁰ De drukkers hoopten er hoogstwaarschijnlijk op dat hun boeken niet alleen zouden aanslaan in de Franstalige gewesten, maar ook in Vlaanderen en Brabant een publiek zouden vinden. Zo werd Kamerijk een hub voor katholieke literatuur in vertaling.⁵¹

Hoewel de Dowaaise en Atrechtse drukkers terugvielen op een grote voorraad vertalingen uit Frankrijk, publiceerden ze ook nieuwe vertalingen, opgesteld door plaatselijke vertalers. Daarin schuilt de originaliteit van de vertaalde katholieke literatuur die in de kerkprovincie Kamerijk verscheen. De latere bisschop van Doornik Michel d'Esne, heer van Betencourt (1540–1614) publiceerde in 1595 bijvoorbeeld *L'esquillon de l'amour divin*, een vertaling van werk van de Heilige Bonaventura.⁵² De titelpagina meldde dat er weliswaar al een Franse vertaling bestond, maar dat het hier een nieuwe, eigenhandige vertaling betrof.⁵³ D'Esne liep school aan het *Collège de Houdain* in Bergen, diende in zijn jeugd als page het hof van Filips II en bouwde vervolgens een militaire carrière uit in de Nederlanden en Spanje. Pas daarna ging hij theologie studeren en werd hij in 1589 tot priester gewijd. In de volgende jaren verbleef d'Esne in Dowai, waar hij zijn transregionale contacten en kennis valoriseerde met vertaalwerk uit het Latijn, Spaans en Italiaans.⁵⁴

Naast het al genoemde werk van Bonaventura vertaalde d'Esne ook de levens van de jezuïeten Franciscus Borgia en Diego Laínez en, na zijn aanstelling tot bisschop in 1597, de levens van de heiligen Francisca Romana en Lydwina en ook van Ignatius van Loyola, de stichter van de jezuïetenorde. Michel d'Esne had niet de gewoonte om, zoals andere vertalers, zijn edities te voorzien van een opdracht of voorwoord waarin hij zijn motieven toelichtte. Bij uitzondering droeg hij de vertaling van het leven van Francisca Romana op aan Nicolas de Montmorency (1556–1617), *chef des finances* van aartshertogen Albrecht en Isabella, die hem de originele Romeinse druk ter beschikking had gesteld. De bisschop zette zich aan het vertalen omdat hij vond dat hij deze schat niet verborgen mocht houden, *ains le descourrir & publier, à fin que le monde voy-*

50 In 1607 verkreeg Charles Boscard bijvoorbeeld het alleenrecht op het drukken van Mattia Bellintani's *Practique de l'oraison mentale en contemplative* in de vertaling van de Franse jezuïet Jacques Gaultier, die in 1588 voor het eerst in Lyon en Parijs was verschenen. Het octrooi is bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, *Geheime Raad onder Spaans bewind*, 1276/116. Tegelijkertijd was het voor de drukkers wellicht van belang om hun Franse collega's te vriend te houden, zowel om in Parijs of Lyon een deel van hun eigen productie te kunnen verkopen als om de Franse edities te verwerven en te kunnen aanbieden in de eigen boekhandel.

51 Onder de vertalingen uit het Italiaans die in Antwerpen en Leuven verschenen, waren behalve het religieuze genre ook literatuur, geschiedenis en architectuur vertegenwoordigd.

52 Bonaventura, *L'esquillon de l'amour divin, de saint Bonaventure*. Dovay: Balthasar Bellere, 1595 (USTC 20489).

53 In Parijs verscheen in 1588 bij Abel L'Angelier een vertaling van Blaise de Vigenère (USTC 53498), die in 1592 ook een editie kende in Lyon (USTC 15004). In 1605 verscheen bij Bellere in Dowai een tweede editie van *L'esquillon*.

54 Vander Meersch 1878 en Lottin 2013, 69–73.

ant, comme en un tres clair miroir.⁵⁵ Zoals de meeste vertalers uit zijn tijd hoopte hij dat de lezers hun leven zouden leiden naar het voorbeeld van de heilige.

Over de vertalingen van Antoine Gazet, een arts uit Ariën-aan-de-Leie, weten we wat meer. Tussen 1595 en 1600 publiceerde hij in Atrecht en Dowai Franse vertalingen van Italiaanse religieuze literatuur. Hij vertaalde werk van de jezuïet Fulvio Androzzi (Androtius) over de passie en de communie en een traktaat van de kapucijn Bernardino da Balbano over de geseling van Christus.⁵⁶ Gazet leerde Italiaans tijdens een vijfjarig studieverblijf in Italië en zag het als zijn plicht om de Italiaanse literatuur (*choses si grandes & excellentes*) in zijn thuisland te verspreiden.⁵⁷ Op advies van zijn broer, de al genoemde Atrechtse priester Guillaume Gazet, besteedde Antoine zijn vrije tijd aan het vertalen van ‘goede’ Italiaanse boeken. Om hem op weg te helpen schonk Guillaume zijn broer ook enkele boeken. Volgens Antoine overtuigde Guillaume hem er ook van om zijn vertalingen, die hij zelf *assez rude & mal polie* vond, in druk te laten verschijnen.⁵⁸ Zijn vertalingen kenden uiteindelijk ook succes, want na eerste Atrechtse edities in 1595 en 1599 kwamen er nieuwe in 1600, 1605 en 1610 in Dowai en zelfs over de grens in Rouen.⁵⁹

De meest bedrijvige vertaler was zonder twijfel Paul Du Mont (1532–1602). Du Mont studeerde in Leuven en Parijs en was decennialang stadsclerk in Dowai. Vanuit die functie was hij nauw betrokken bij de oprichting en het bestuur van de universiteit en had hij ook vaak contact met religieuze instellingen in stad en omgeving. Du Mont was niet zomaar een stadsambtenaar: hij behoorde tot het intellectuele milieu van zijn stad. Zijn vrije tijd spendeerde hij aan het vertalen van religieuze literatuur uit het Spaans, het Grieks en het Latijn. Tussen 1567 en 1616 verschenen in Dowai 25 verschillende vertalingen van zijn hand. Du Mont vertaalde zowel werken van Augustinus, Spaanse spirituele auteurs als literatuur uit de kringen van de Moderne Devotie.⁶⁰ Zijn universitaire studies en de vooropleiding die hij ongetwijfeld genoten had, brachten hem de kennis van het Latijn en het Grieks bij. Spaans had Du Mont waarschijnlijk dagelijks nodig in zijn praktijk als stadsambtenaar. Heel wat Franse vertalers waren immers ook actief als secretaris of tolk aan het hof of in de administratie,

55 Francisco Peña, *Sommaire discovrs de la vie, saintete, et miracles de sainte Françoise Romaine, ov de Pontiani*. Dovay: Baltazar Bellere, 1608, opdracht.

56 Fulvio Androzzi (Fulvius Androtius), *Devot memorial des saints mysteres de la mort et passion de nostre Sauveur & Redef[m]p[te]ur Iesus-Christ*. Arras: Iean Bourgeois, 1595 (USTC 20480; vertaling van het eerste deel van de *Opera spirituali*, Milaan, 1579); Bernardino da Balbano, *Le sacre mystere de la flagellation de nostre sauveur*. Arras: Iean Bourgeois, 1595 (USTC 20487; vertaling van *Il mistero della flagellazione di Nostre Signore Gesù Christo*, Venetië, 1537); Fulvio Androzzi, *Traicté de la freqvente commvnion, et des fruicts qui en procedent. Avec Vne tres-facile Methode pour mediter la Passi[on] de nostre Seigneur Iesvs-Christ*. Dovay: Iean Bogart, 1599 (USTC 16944; vertaling van het tweede deel van de *Opera spirituali*).

57 Androtius, *Traicté de la freqvente communion*, f. *2r; da Balbano, *Le sacre mystere de la flagellation*, f. b2r-v.

58 Androtius, *Traicté de la freqvente communion*, f. *2r-v.

59 Fulvio Androzzi, *Traicté de la confession et freqvente communion avec les remedes aux scrupules de la conscience*. Dovay: Baltazar Bellere, 1600 (USTC 74061); Bernardino da Balbano, *Le Sacré Mystère de la flagellation de notre Savveur*. Dovay: Charles Boscard, 1605; Bernardino da Balbano, *Le Sacré Mystère de la flagellation de nostre Sauveur*, Rouen: L. Ducastel, 1610.

60 Aangezien een aantal van deze vertalingen ook verschillende drukken kenden, gaat het samen om 42 edities. In een recent artikel gaat Olivia Sauvage 2007 dieper in op zijn vertaalwerk. Albert Labarre had in een oudere bijdrage al het werk van Du Mont opgesomd (Labarre 1984), maar sindsdien zijn nog een aantal nieuwe edities opgedoken.

waarbij ze moesten instaan voor het opstellen en vertalen van de correspondentie in vreemde talen.⁶¹ Mogelijk was dat ook voor Du Mont het geval en gebruikte hij zijn professionele vaardigheden om de werken van Spaanse auteurs als Antonio de Guevara en Luis de Granada naar het Frans te vertalen.⁶²

Hoewel taalonderwijs vóór de zeventiende eeuw beperkt bleef, konden Michel d'Esne, Antoine Gazet en Paul du Mont zich toch bekwamen in hun vertaalactiviteiten.⁶³ Studies aan een (jezuïeten)college of universiteit lieten in eerste instantie toe om zich te vervolmaken in de klassieke talen. Een (studie)verblijf in Italië of een functie aan het hof, in het (stads)bestuur of het leger bracht de kennis van het Italiaans of Spaans bij. Sommigen wendden die talenkennis vervolgens aan om Zuid-Europese literatuur naar het Frans te vertalen. Antoine Gazet zag het zelfs als zijn plicht om zijn kennis van het Italiaans te gebruiken om Italiaanse literatuur in zijn thuisland te verspreiden. De vertalers in de Franstalige Nederlanden droegen zo bij tot de literaire uitwisseling tussen Zuid- en Noord-Europa die in de zestiende eeuw op gang kwam.⁶⁴ Dankzij hun *petits labeurs*, zoals ze hun werk in alle nederigheid omschreven, had de drukpers in de kerkprovincie Kamerijk, die op het eerste gezicht erg lokaal leek, toch een sterk transregionaal karakter, over, door en langs politieke en culturele grenzen heen.

Besluit

Net zoals andere centra aan landsgrenzen trok de kerkprovincie Kamerijk al vanaf de jaren 1560 katholieke vluchtelingen aan uit verschillende regio's van de Nederlanden, Frankrijk en van op de Britse eilanden waar religieuze en politieke conflicten woedden. Naar verwachting zou die migratie gepaard gaan met een duidelijk meertalige drukpers in het Latijn, Frans, Nederlands en Engels. Dat was in Kamerijk in de tweede helft van de zestiende eeuw maar gedeeltelijk het geval. De enige drukpers van betekenis kwam tot stand in de nieuwe universiteitsstad Dowaaï; daarnaast startten kleinere drukpersen in Bergen en Atrecht, en tijdelijk ook Rijsel. Ondanks de vele contacten tussen de vluchtelingen en de lokale gemeenschap, ook in het drukkersmilieu, bleven Latijn en Frans de frequent gedrukte talen voor religieus drukwerk. Enkele drukken in het Nederlands vormden de uitzondering op de regel. Bovendien vertraagde de tijdelijke verhuis van het Engelse college van Dowaaï naar Reims omwille van politieke troebelen de introductie van Engelstalig drukwerk in de regio.

De katholieke boekproductie was dus bij aanvang maar bescheiden meertalig; veel eerder lag de meertaligheid verborgen in het feit dat zestig procent van de drukken in de volkstaal een ver- of hertaling betrof. Deze titels waren eerder verschenen in Frank-

61 Balsamo 2009 en Balsamo 1996, 5-6.

62 In één van zijn vertalingen schrijft Du Mont wel dat hij enkele lessen Spaans heeft genoten ('que i'auroy aucunefois suiuy le cours & la disposition du langaige Espagnol'), zie René Benoist & Jean Michel, *L'anatomie du corps politique compare av corps humain*, Dovay: Iean Bogard, 1581, 'Avertissement av lectevr' (USTC 13217).

63 Burke 2004, 113-115.

64 Pettegree 2012.

rijk, maar er ontwikkelde zich ook een opvallende lokale vertaalnijverheid. Vooral vanaf 1590 begonnen plaatselijke geestelijken en stadssecretarissen vertalingen in het Frans te produceren uit het aanbod aan religieuze literatuur uit Zuid-Europa. Zij vormden op die manier een intellectuele brug en fungeerden als literaire voorhoede van de katholieke hervorming in het noorden. De ‘verborgene’ meertaligheid die zij dankzij hun vertalingen in het noordelijke katholicisme binnen brachten zou één van de sleutels blijken voor het duurzame succes van de katholieke religie.

Geïnspireerd door het succes van deze vertalingen naar het Frans nam na 1600 ook de Engelse boekproductie een hoge vlucht in Kamerijk. Lokale drukkers als Charles Boscard, maar ook de Engelse drukkersfamilie Kellam engageerden zich toen volop in de productie van Engelse katholieke literatuur. Die was enerzijds bedoeld voor de Engelse katholieke vluchtelingen op het continent en anderzijds bestemd voor de katholieke gemeenschap op de Britse eilanden. Naast Dowai zou Sint-Omaars uitgroeien tot een bij uitstek meertalig drukkerscentrum. Zeventig procent van de religieuze drukken die daar tussen 1601 en 1659 verschenen, waren in het Engels; de resterende dertig procent was in het Frans, Latijn, Nederlands en Spaans. De pers van de Engelse jezuiten, die zich in de stad hadden gevestigd, leverde daar een aanzienlijke bijdrage toe, maar ook hier lieten de plaatselijke drukkers niet na de Engelse markt te bespelen. De ontwikkelingen van de late zestiende eeuw vormden op die manier de voorbode en de basis voor de uitdrukkelijk meertalige drukpers die de regio in de vroege zeventiende eeuw kenmerkte.

Abstract

The ecclesiastical province of Cambrai, roughly covering the French speaking southern regions of the Habsburg Netherlands, attracted in the second half of the sixteenth century a significant number of Catholic exiles, both from more northern regions in the Netherlands and from the British Isles. Transregional mobility and migration affected the then swiftly emerging Catholic printing business in this border region, located in the university city of Douai and the major cities of Mons and Arras, and temporarily Lille. At first sight, the printing presses produced a predictable output of Latin and vernacular (i.c. French) items. In fact, the political troubles – including a temporal expulsion of English Catholics – clearly slowed down the printing of English works. Still, towards the end of the sixteenth century, an impressive number of French translations of Mediterranean religious literature were printed in Douai and Arras. This ‘hidden’ multilingualism was the precursor of the clearly multilingual press that developed in the seventeenth century. This contribution analyses the conditions under which the ‘hidden’ multilingualism occurred in Cambrai. The transregional networks of printers and publishers as well as of church people and city officials reflected the position of Cambrai as an intermediary zone between print capitals such as Antwerp or Paris in the context of religious migration following religious and political upheaval.

Adres van de auteurs:

KU Leuven, Faculteit Letteren
 Onderzoeksgroep Nieuwe tijd
 Blijde-Inkomststraat 21, bus 3307
 B-3000 Leuven

Archiefbronnen

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Geheime Raad onder Spaans bewind*, doos 1276, nr. 116.

Bibliografie

- Arblaster, Paul, 'The Southern Netherlands Connection: Networks of Support and Patronage', in: Benjamin Kaplan e.a. (red.), *Catholic communities in Protestant States: Britain and the Netherlands ca. 1570-1720*. Manchester: University Press, 123-128.
- Aubert, Roger, 'Gazet (Guillaume)', in: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* 20 (1984), 186-187.
- Aquilon, Pierre, 'Les réalités provinciales', in: Henri-Jean Martin & Roger Chartier (red.), *Le livre conquérant: du Moyen Âge au milieu du XVIIe siècle*. Parijs: Promodis, 1989 (Histoire de l'édition française 1), 436-454.
- Balsamo, Jean, 'Autour de Gabriel Chappuys. Quelques éléments pour une typologie des traducteurs au XVIe siècle', in: *Franco-Italica* 10 (1996), 1-10.
- Balsamo, Jean, 'Introduction', in: Jean Balsamo, Vito Castiglioni Minischetti & Giovanni Dotoli (red.), *Les traductions de l'italien en français au XVIe siècle*. Parijs/Fasano: Hermann/Schena, 2009 (Bibliothèque des traductions de l'italien en français du XVIe au XXe siècle 4), 16-64.
- Balsamo, Jean, 'L'Université de Reims, les Guise et les étudiants anglais', in: Marie-Madeleine Fragonard & Michel Bideaux (red.), *Les échanges entre les universités européennes à la Renaissance. Colloque international organisé par la Société Française d'Etude du XVIe siècle et l'Association Renaissance-Humanisme-Réforme. Valence, 15-18 mai 2002*. Genève: Droz, 2003 (Travaux d'humanisme et renaissance 384), 311-327.
- Balsamo, Jean, 'Les catholiques anglais et le refuge rémois (1578-1593)', in: Chiara Lastraioli & Jean Balsamo (red.), *Chemins de l'exil, havres de paix: migrations d'hommes et d'idées au XVIe siècle. Actes du colloque de Tours, Centre d'Etudes supérieures de la Renaissance, 8-9 nov. 2007*. Parijs: Champion, 2010, 93-107.
- Burke, Peter, 'Cultures of translation in Early Modern Europe', in: Peter Burke & Ronnie Po Chiah-Hsia (red.), *Cultural translation in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 7-38.
- Burke, Peter, *Languages and communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Cardon, Georges, *La fondation de l'Université de Douai*. Parijs: Félix Alcan, 1892.
- Carroll, Stuart, *Martyrs and Murderers: The Guise Family and the Making of Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Coppens, Chris, *Reading in exile: the libraries of John Ramridge (d. 1568), Thomas Harding (d. 1572) and Henry Joliffé (d. 1573), recusants in Louvain*. Cambridge: LP Publications, 1993 (Libri Pertinentis 2).
- De Frenne, Liesbeth, 'Professions, prêtres et pensions. Les réfugiés catholiques aux Pays-Bas méridionaux sous l'administration des archiducs Albert et Isabelle (1598-1621/1633)', in: Claude Bruneel

- e.a. (red.) *Les "Trente glorieuses". Pays-Bas méridionaux et France septentrionale. Aspects économiques, sociaux et religieux aux temps des archiducs Albert et Isabelle*. Brussel: Archives et Bibliothèques de Belgique, 2010, 107–125.
- De Nave, Francine, 'Antwerpen als typografisch centrum voor de Iberische wereld', in: Werner Thomas & Eddy Stols (red.), *Een wereld op papier: Zuid-Nederlandse boeken, prenten en kaarten in het Spaanse en Portugese wereldrijk (16de - 18de eeuw)*. Leuven: Acco, 2009, 40–66.
- De Reiffenberg, Frédéric-Auguste, *Recueil héraldique et historique des familles nobles de Belgique*. Antwerpen: H. Ropoll fils, 1845.
- De Troeyer, Benjamin, 'Bio-bibliografie van de minderbroeders in de Nederlanden. 17de eeuw. 4. Philippe Bosquier (1562-1636). Predikant, auteur, visionair, en ... strateeg', in: *Franciscana. Bijdragen tot de geschiedenis van de minderbroeders in de Nederlanden* 32 (1977), 87–117.
- Dechaud, Jean-Marc, *Bibliographie critique des ouvrages et traductions de Gabriel Chappuys*. Genève: Droz, 2014 (Cahiers d'humanisme et renaissance 114).
- Delsaerd, Pierre, *Snam quisque bibliothecam. Boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit 16de-18de eeuw*. Leuven: Universitaire Pers, 2001 (Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis. Serie A, 27).
- Descimon, Robert & José Javier Ruiz Ibáñez, *Les ligueurs de l'exil. Refuge catholique français après 1594*. Seyssel: Champ Vallon, 2005.
- Duquenne, Frédéric, 'Des "républiques calvinistes" avortées? La contestation des échevinages à Douai et Arras en 1577 et 1578', in: Monique Weis (red.), *Des villes en révolte: les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*. Turnhout: Brepols, 2010 (Studies in European urban history (1100-1800) 23), 53–63.
- Duthilloeu, Hippolyte-Romain, *Bibliographie douaisienne ou catalogue historique et raisonné des livres imprimés à Douai depuis l'année 1563 jusqu'en 1853*. Douai: D'Aubers, 1845.
- Federinov, Bertrand, *Quatre siècles d'imprimerie à Mons. Catalogue des éditions montoises (1580-1815) du Musée royal de Mariemont*. Morlanwelz: Musée royal de Mariemont, 2004 (Monographies du Musée royal de Mariemont 12).
- Foppens, Joannes Franciscus, *Bibliotheca Belgica, sive Virorum in Belgio vitâ, scriptisque illustrium catalogus*. Brussel: Pierre Foppens, 1739.
- François, Wim, 'Thomas Stapleton (1535-1598), controversetheoloog tussen Engeland en de Nederlanden', in: Violet Soen & Paul Knevel (red.), *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden*. Maastricht: Shaker Publishing, 2013 (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 12), 44–45.
- Imhof, Dirk, Gilbert Tournoy & Francine De Nave (red.), *Antwerpen, dissident drukkerscentrum: de rol van de Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland (16de eeuw)*. Gent: Snoeck-Decaju, 1994 (Publicaties van het museum Plantin-Moretus en het Stedelijk prentenkabinet 31).
- Janssen, Geert, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Kleykens, Kevin, 'Op de vlucht voor het geloof. De volkstalige publicaties van katholieke vluchtelingen in Douai (1562-1585)'. Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren, 2014.
- Labarre, Albert, 'Impressions en flamand à Arras, Douai, Lille et Saint-Omer XVIe-XVIIIe siècle', in: *Les Pays-Bas français/De Franse Nederlanden* 4 (1979), 30–42.
- Labarre, Albert, 'Imprimerie et commerce du livre à Lille avant la Révolution', in: Frédéric Barbier (red.), *Le livre et l'historien: études offertes en l'honneur du professeur Henri-Jean Martin*. Genève: Droz, 1997 (Histoire et civilisation du livre 24) 651–665.
- Labarre, Albert, 'L'oeuvre de Paul Du Mont, douaisien', *Ons geestelijk erf* 58 (1984), 351–373.
- Labarre, Albert, 'Les imprimeurs et les libraires d'Arras au XVIe et XVIIe siècles', in: *Gutenberg-Jahrbuch* 58 (1983), 223–226.
- Labarre, Albert, *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle XI: 53: Douai*. Baden-Baden: Koerner, 1972.

- Lottin, Alain, *Lille, citadelle de la Contre-Réforme? 1598-1668*. Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion, 2013.
- Löwe, J. Andreas, 'Richard Smyth and the Foundation of the University of Douai', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 79 (1999), 142-169.
- Löwe, J. Andreas, *Richard Smyth and the language of orthodoxy: re-imagining Tudor Catholic polemicism*. Leiden: Brill, 2003 (Studies in medieval and Reformation thought 96).
- Meeus, Hubert, 'Printing in the Shadow of a Metropolis', in: Benito Rial Costas (red.), *Print culture and peripheries in early modern Europe: a contribution to the history of printing and the book trade in small European and Spanish cities*. Leiden: Brill, 2013 (Library of the written word 24, The handpress world 18), 147-170.
- Molhuysen, P.C., 'Galenus (Matthaeus)', *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 4 (1918), 626.
- Pallier, Denis, 'Les réponses catholiques', in: Henri-Jean Martin & Roger Chartier (red.), *Le livre conquérant: du Moyen Âge au milieu du XVIIe siècle*. Parijs: Promodis, 1989 (Histoire de l'édition française 1), 404-434.
- Paquot, Jean-Noël, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège, et de quelques contrées voisines*. Leuven: De l'imprimerie académique, 1765-1770.
- Parent, Annie, *Les métiers du livre à Paris au XVIe siècle 1535-1560*. Genève: Droz, 1974 (Histoire et civilisation du livre 6).
- Pettegree, Andrew, *Emden and the Dutch Revolt: exile and the development of reformed protestantism*. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Pettegree, Andrew & Malcolm Walsby (red.), *Netherlandish books: books published in the Low Countries and Dutch books published abroad before 1601*. Leiden: Brill, 2011.
- Pettegree, Andrew, 'Centre and Periphery in the European Book World', in: *Transactions of the Royal Historical Society* 18 (2008), 101-128.
- Pettegree, Andrew, 'North and South: Cultural Transmission in the Sixteenth-Century European Book World', *Bulletin of Spanish Studies* 89 (2012), 508-520.
- Pettegree, Andrew, 'Printing in the Low Countries in the early sixteenth century', in: Malcolm Walsby & Graeme Kemp (red.), *The book triumphant: print in transition in the sixteenth and seventeenth centuries*. Leiden: Brill, 2011 (Library of the written word 15, The handpress world 19), 3-25.
- Plouvain, Pierre-Antoine, *Éphémérides historiques de la ville de Douai. Seconde édition, corrigée, et augmentée de faits inédits*. Douai: Derognaucourt, 1828.
- Plouvain, Pierre-Antoine, *Souvenirs à l'usage des habitans de Douai, ou notes pour servir à l'histoire de cette ville, jusques et inclus l'année 1821*. Douai: Derognaucourt, 1821.
- Poncelet, Alfred, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les Anciens Pays-Bas. Etablissement de la Compagnie en Belgique et ses développements jusqu'à la fin du règne d'Albert et d'Isabelle I-II*. Brussel: Lamertin, 1927-1928.
- Ruiz Ibáñez, José Javier, 'Théories et pratiques de la souveraineté dans la Monarchie hispanique: un conflit de juridictions à Cambrai', in: *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 55 (2000), 623-644.
- Ruiz Ibáñez, José Javier, *Felipe II y Cambrai, el consenso del pueblo: la soberanía entre la práctica y la teoría política, Cambrai (1595-1677)*. Rosario: Prohistoria, 2003.
- Salembier, L. 'Galenus Mathieu', *Dictionnaire de théologie catholique* 6 (1920), 1054-1056.
- Sanchez, Juan Manuel, *Bibliografía aragonesa del siglo XVI*. Madrid: Arco/Libros, 1991.
- Sauvage, Olivia, 'Les traductions de Paul Du Mont ou les "petits exercices littéraires" d'un douaisien dévot (1568-1602)', in: *Revue du Nord* 89 (2007), 813-836.
- Schrickx, Willem, 'John Fowler, English Printer in the Low Countries', in: *De Gulden Passer* 54 (1976), 1-48.
- Soen, Violet & Paul Knevel (red.), *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden*. Maastricht: Shaker Publishing, 2013 (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 12).
- Soen, Violet, *Vredhandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand*

- (1564-1581). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012 (Amsterdam studies in the Dutch Golden Age).
- Soen, Violet, 'The Loyal Opposition of Jean Vendeville (1527-1592): Contributions to a Contextualized Biography', in: Dries Vanysacker e.a. (red.), *The Quintessence of Lives. Intellectual Biographies in the Low Countries, presented to Jan Roegiers*. Turnhout/Leuven: Brepols, 2010 (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 91), 43-62.
- Stensland, Monica, *Habsburg communication in the Dutch revolt*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012 (Amsterdam studies in the Dutch Golden Age).
- Thomas, Werner & Eddy Stols (red.), *Een wereld op papier: Zuid-Nederlandse boeken, prenten en kaarten in het Spaanse en Portugese wereldrijk (16de - 18de eeuw)*. Leuven: Acco, 2009.
- Vander Meersch, Auguste, 'D'Esne, Michel', in: *Biographie nationale* 6 (1878), 696-698.
- Walker, Claire, 'Priests, Nuns, Presses and Prayers: The Southern Netherlands and the Contours of English Catholicism', in: Benjamin Kaplan e.a. (red.), *Catholic communities in Protestant States: Britain and the Netherlands ca. 1570-1720*. Manchester: University Press, 2009, 139-155.
- Walsham, Alexandra, 'Unclasping the book? Post-Reformation English Catholicism and the Vernacular Bible', *Journal of British Studies* 42 (2003), 141-166.
- Walsham, Alexandra, "'Domme Preachers"? Post-Reformation English Catholicism and the culture of print', in: *Past & Present* 168 (2000), 72-123.

Inhoud/Contents

SAMUEL MAREEL & DIRK SCHOENAERS	Introduction	1
INE KIEKENS	Soliloquium, Soliloque en Alleen-spreken <i>De handschriftelijke verspreiding van Hugo van St.-Victors Soliloquium de arrha animae in de laatmiddeleeuwse Lage Landen</i>	8
MARGRIET HOOGVLIET	Middle Dutch Religious Reading Cultures in Late Medieval France	29
ADRIAN ARMSTRONG	Translating Poetic Capital in Fifteenth-Century Brussels <i>From Amé de Montgesoie's Pas de la Mort to Colijn Caillieu's Dal sonder Wederkeeren</i>	47
VIOLET SOEN, ALEXANDER SOETAERT, JOHAN VERBERCKMOES	Verborgen meertaligheid <i>De katholieke drukpers in de kerkprovincie Kamerijk (1560-1600)</i>	62
ALISA VAN DE HAAR	Language Games <i>The Multilingual Emblem Book and the Language Question in the Low Countries</i>	82
	Naar aanleiding van .../ Apropos of ...	
ALEXIA LAGAST	Een greep uit de rijke traditie van de reisliteratuur in de Nederlan- den (1450-1650) <i>Dit is de pelgrimage van het Heilig Land en daaromtrent. Bloemlezing uit de reisverslagen van de Jeruzalemgangers uit de Nederlanden, 1450-1650.</i> BEN WASSER	110
BART BESAMUSCA	Artur in Italië <i>The Arthur of the Italians. The Arthurian Legend in Medieval Italian Literature and Culture.</i> GLORIA ALLAIRE & F. REGINA PSAKI (red.)	113
PAUL TRIO	Hadewijch: A Book Too Many? <i>De andere Hadewijch</i> RUDY MALFLIET	116

9 789087 045319

ISSN 0929-8592

Afbeelding voorzijde: De bouw van de toren van Babel. Londen, British Library, MS Royal 17 II, f. 8.